

rum: neque nunc id agere, ut ab illis abductum exercitum teneat ipse, quod tamen sibi difficile non sit; sed, ne illi habeant, quo contra se uti possint; proinde, ut esset dictum, provinciis excederent, exercitumque dimitterent. Si id sit factum, nociturum se nemini. Hanc unam, atque extremam pacis esse conditionem. Id vero militibus fuit pergratum, et jucundum (ut ex ipsa significatione potuit cognosci) ut qui aliquid victi incommodi expectavissent, ultro præmium missionis ferrent. Nam cum de loco, et tempore ejus rei controversia inferretur, et voce, et manibus universi ex vallo, ubi constiterant, significare cœperunt, ut statim dimitterentur: neque omni interposita fide firmum esse posse, si in aliud tempus differretur. Paucis cum esset in utramque partem verbis disputatum, res deducitur, ut ii, qui habeant domicilium, aut possessiones in Hispania, statim; reliqui ad Varum flumen dimittantur. Ne quid eis noceretur, neve quis invitus sacramento dicere cogeretur, a Cæsare cavetur. Cæsar ex eo tempore, dum ²¹ ad flumen Varum veniatur, se frumentum daturum pollicetur. Addit etiam, "si quid quisque eorum in bello amiserit, quæ sint penes milites suos, iis, qui amiserint, restituatur; militibus, æquâ facta æstimatione, pecuniam pro iis rebus solvit." Quas-cumque postea controversias inter se milites habuerant, sua sponte ²² ad Cæsarem in jus adierunt. Petrejus atque Afranius, cum stipendium ab legionibus pene seditione facta flagitaretur, cujus illi diem nondum venisse dicerent, Cæsar ut cognosceret, postulans, eoque utriusque, quod statuit, contenti fuerunt. Parte circiter tertia exercitus eo biduo dimissa, **II.** legiones suas antecedere, reliquas subsequi jussit,

²¹ Ad Varum flumen. Qui Italiam, Galliamque sub Alpibus disternit. Qui adierunt, neutrum bene. Sæpe laudatus Dionys. Vossius in *jus adierunt* restituit feliciter. Sic Cicero Verrina VI. quæ de Signis est, cap. 65. Cum ad præintroduxerunt: posteriores, intus

²² Ad Cæsarem in jus adierunt. Veteres libri ad Cæsarem introduxerunt: posteriores, intus

ut non longo inter se spatio castra facerent: eique negotio ²³ Q. Fufium Calenum legatum præfecit. Hoc ejus præscripto ex Hispania ad Varum flumen est iter factum, atque ibi reliqua pars exercitus dimissa est.

²³ Q. Fufium Calenum. Fufii meliores libri Fufius habent. Et Dio Cassius lib. XLII. pag. 191. vulgo editur. Multa ejus mentio Κολυτου Φουφλου Καληνου επι- apud Ciceronem in Philippicis, *Σαταθραυτος*. VIII. 4. x. 2. XI. 6. XII. 2. ubi

C. JULII CÆSARIS COMMENTARIORUM DE BELLO CIVILI LIBER SECUNDUS.

CAPUT I.

C. Trebonius ea, quæ ad oppugnationem Massiliæ necessaria sunt, parat. Crebræ ab Albicis eruptiones ex oppido fiunt.

Dum hæc in Hispania geruntur, C. Trebonius legatus, qui ad oppugnationem Massiliæ relictus erat, duabus ex partibus aggerem, vineas, turresque ad oppidum agere instituit. Una erat proxima portui, navigabilibusque, altera ad partem, qua est aditus ^I ex Gallia, atque Hispania ad id mare, quod adigit ad ostium Rhodani. Massiliam enim fere ex tribus oppidi partibus mari alluitur. Reliqua quarta est, quæ aditum habet a

^I Ex Gallia, atque Hispania sana sunt, in quibus aliquid glosæ ad id.) Includa unciis verba male sæ latere videtur.

terra. Hujus quoque spatii pars ea, quæ ad arcem pertinet, loci natura, et valle altissima munita, longam, et difficilem habet oppugnationem. Ad ea præficienda opera C. Trebonius magnam jumentorum, atque hominum multitudinem ex omni provincia vocat, vimina, materiamque comportari jubet. Quibus comparatis rebus, aggerem in altitudinem pedum LXXX. exstruit. Sed tanti erant antiquitus in oppido omnium rerum ad bellum apparatus, tantaque multitudo tormentorum, ut eorum vim nullæ contextæ viminibus vineæ sustinere possent. Asseres enim pedum XII. cuspidibus præfixi, atque hi maximis ballistis missi per IV. ordines cratium in terra defigebantur. Itaque pedibus lignis conjunctis inter se porticus integebatur, atque hac agger inter manus proferebatur. Antecedebat testudo pedum LX. æquandi loci causa facta, item ex fortissimis lignis evoluta omnibus rebus, quibus ignis jactus, et lapides defendi possent. Sed magnitudo operum, altitudo muri, atque turrium, multitudo tormentorum omnem administrationem tardabat. Tum crebræ per Albicos eruptiones fiebant ex oppido, ignesque aggeri, et turribus inferbantur, quæ facile nostri repellabant milites, magnisque ultro illatis detrimentis, eos, qui eruptionem fecerant, in oppidum rejiciebant.

² Contextæ viminibus vineæ.) Hinc et materia, et usus machinarum, quas vineas dixere intelligitur. Ad quod sequitur, cap. 3 sect. 9.

³ Maximis ballistis missi.)

Ballistæ, machinæ jaculatoriæ, quibus non minora tela, sed trabes vel integræ, vel fissæ, id est, asseres emittebantur. De asserebus, trabibusque videas etiam Tacit. Hist. IV. 30.

L. Nasidius in subsidium Domitii, et Massiliensium cum classe venit, quos de suo adventu certiores factos hortatur, ut cum Bruto confligant. Ex utraque parte naves ad acrem pugnam educuntur. Oppidani cujusque sexus, et ætatis victoriam ab Diis exoptant.

Interim L. Nasidius ab Cn. Pompejo cum classe navium XVI., in quibus paucæ erant æratæ, L. Domitio, Massiliensibusque subsidio missus, freto Siciliæ, imprudente, atque inopinante Curione, provehitur: appulsisque Messanæ navibus, atque inde propter repentinum terrorem principum, ac senatus fuga facta, ex navalibus eorum unam deducit. Hac adjuncta ad reliquas naves, cursum Massiliam versus perficit; præmissaque clam navicula, Domitium, Massiliensesque de suo adventu certiores facit, eosque magnopere hortatur, ut rursus cum Bruti classe, additis suis auxiliis, confligant. Massilienses post superius incommodum veteres ad eundem numerum ex navalibus productas naves refecerant, summaque industria armaverant; remigum, gubernatorumque magna copia suppetebat, piscatoriasque adjecerant, atque contexerant, ut essent ab ictu telorum remiges tuti; has sagittariis, tormentisque compleverant. Tali modo instructa classe, omnium seniorum, matrumfamilie, virginum precibus, et fletu excitati, ut extremo tempore civitati subvenirent, non minore animo, ac fiducia, quam ante dimicaverant, naves conscendunt. Communi enim fit vitio nature, ut invisis, latitantibus, atque incognitis rebus magnis confidamus, vehementiusque exterreamus, ut tum accidit. Adventus enim L. Nasidii summa spe, et voluntate civitatem compleverat. Nacti idoneum ventum ex portu exeunt, et

⁴ Tauroenta, quæ est castellum.) Quartus casus Græco more, a recto, ut Byzantius chorographus scripsit, Ταυροείγ, Ταυ-

ρορίς: quod nomen Melæ II. 5. Isaacus Vossius reddidit. Ptolemæus Ταυροεργίον Ταυροεντίum proxime post Massiliam ab

Taurenta, quod est castellum Massiliensium, ad Nasidium perveniunt: ibique naves expediunt, rursusque se ad confligendum animo confirmant, et consilia communicant. Dextera pars Massiliensibus attribuitur, sinistra Nasidio. Eodem Brutus contendit, aucto navium numero. Nam ad eas, quæ factæ fuerant
 5 Arelate per Cæsarem, captivæ Massiliensium accesserant vi. Has superioribus refecerat diebus, atque omnibus rebus instruxerat. Itaque suos cohortatus, quos integros superavissent, ut victos contemnerent, plenus spei bonæ, atque animi adversus eos proficiscitur. Facile erat ex castris C. Trebonii, atque omnibus superioribus locis prospicere in urbem, ut omnis juvenus, quæ in oppido remanserat, omnesque superioris ætatis cum liberis, atque uxoribus, ex publicis custodiis, aut ex muro ad cælum manus tenderent, aut templa Deorum immortalium adirent, et ante simulacra projecti victoriam ab Diis exposerent. Neque erat quisquam omnium, qui non in ejus diei casu suarum omnium fortunarum eventum consistere existimaret. Nam et honesti ex juventute, et cujusque ætatis amplissimi, nominatim evocati, atque obsecrati naves conscenderant; ut, si quid adversi accidisset, ne ad conandum quidem sibi quidquam reliqui fore viderent, si superavissent, vel domesticis opibus, vel externis auxiliis, de salute urbis confiderent.

ortu posuit: ex quo Strabonem Casaubonus emendat libr. iv. pag. 124. cujus est Ταυπέριον, elisa litera, aut amissa. Itinerarium maritimum, quod Anto-

nini nomen præfert: *Taurentum* XII. M. P. a Telone Martio in occasum habet, quod forte etiam *Tauroentum* legendum est.

CAPUT III.

Massilienses fortiter pugnant. Impetus in navem Bruti fit. Massilienses aliquot naves amittunt. Cesariani turrim, et alia opera ad propellendos hostium impetus erigunt: rerum omnium forma describitur. Hostes machinas edificatas destruere curant.

Commisso prælio, Massiliensibus res nulla ad virtutem 6 defuit: sed memores eorum præceptorum, quæ paullo ante ab suis acceperant, hoc animo decertabant, ut nullum aliud tempus ad conandum habitum viderentur; et quibus in pugna vitæ periculum accideret, non ita multo se reliquorum civium fatum antecedere existimarent, quibus, urbe capta, eadem esset belli fortuna patienda: deductisque nostris paulatim navibus, et artificio gubernatorum mobilitati navium locus dabatur; et, si quando nostri facultatem nacti ferreis injectis manibus navem religaverant, undique suis laborantibus succurrebant. Neque vero conjuncti Albicis cominus pugnando deficiebant: neque multum cedebant virtute nostris. Simul ex minoribus navibus magna vis eminus missa telorum multa nostris de improvise imprudentibus, atque impeditis vulnera inferebant; conspicatæque naves triremes II. navem D. Bruti, 5 quæ ex signo facile agnosci poterat, duabus ex partibus sese in eam incitaverant: sed tantum re provisâ, Brutus celeritate navis enisis est, ut parvo momento antecederet. Illæ adeo graviter inter se incitatæ conflixerunt, ut vehementissime utræque ex concursu laborarent; altera vero, perfracto rostro, tota collabefieret. Qua re animadversa, quæ proximæ ei loco ex Bruti classe naves erant, in eas impeditas impetum faciunt, celeriterque ambas deprimunt. Sed Nasidianæ naves nulli 7 usui fuerunt, celeriterque pugna excesserunt. Non enim has aut 6 conspectus patriæ, aut propinquorum præcepta ad extremum vitæ periculum adire cogebant.

5 Quæ ex signo facile agnosci poterat.) Sic libri veteres: recentiores ex insigni.

6 Conspectus patriæ.) Bruti MSS. et Ven. Bononi, et Gryph. respectus.

Itaque ex eo numero navium nulla desiderata est: ex Massiliensium classe v. sunt depressæ, iv. captæ, i. cum Nasidianis profugit, quæ omnes citeriorem Hispaniam petiverunt. At ex reliquis una præmissa Massiliam, huius nuntii perferendi gratia, cum jam appropinquaret urbi, omnis sese multitudo ad cognoscendum effudit: ac, re cognita, tantus luctus excepit, ut urbs ab hostibus capta eodem vestigio videretur. Massilienses tamen nihilo segnius ad defensionem urbis reliqua apparare cœperunt. Est animadversum ab legionariis, qui dextram partem operis administrabant, ex crebris hostium eruptionibus, magno sibi esse presidio posse, si pro castello, ac receptaculo turrim ex latere sub inuro fecissent, quam primo ad repentinos incursus humilem, parvamque fecerant. Huc se referebant: hinc, si qua major oppresserat vis, propugnabant: hinc ad repellendum, et prosequendum hostem procurrebant. Patebat hæc quoque versus pedes xxx., sed parietum crassitudo pedes v. Postea vero, ut est rerum omnium magister usus, hominum adhibita solertia, inventum est, magno esse usui posse, si hæc esset in altitudinem turris elata. Id hac ratione perfectum est. "Ubi turris altitudo perducta est ad contabulationem, eam in parietes instruxerunt ita, ut capita tignorum extrema parietum structura tegerentur; ne quid emineret, ubi ignis hostium inhæresceret. Hanc insuper contignationem, quantum tectum plutei, ac vinearum passum est, laterculo adstruxerunt: supraque eum locum duo tigna transversa injecerunt non longe ab extremis parietibus, quibus suspenderent eam contignationem, quæ turri tegumento esset futura: supraque ea tigna directo transversas trabes injecerunt, 7 easque assibus religaverant. Has tra-

7 *Easque assibus religaverunt.* Assibus sive axibus, non asseribus, recentiores, quia mox contabulatio vocetur, cui asses, quam asseres, aptiores, nisi verbum religare asseribus magis convenit. At omnes libri

veteres, etiam scriptus Bruti, asseribus. Asses autem sunt tabulæ asseres, trabes fixæ, quales transversæ in tectis sustinerent tegulas. Vide et supra cap. i. sect. 2.

bes paulo longiores, atque eminentiores, quam extremi parietes erant, effecerunt; ut esset, ubi tegumenta præpendere possent, ad defendendos ictus, ac repellendos, dum inter eam contignationem parietes extraherentur: eamque contabulationem summam lateribus, lutoque constraverunt; ne quid ignis hostium nocere posset: centonesque insuper injecerunt; ne aut tela tormentis missa tabulationem perfringerent, aut saxa ex catapultis lateritium discuterent. 8 Storias autem ex funibus anchorariis tres in longitudinem parietum turris, latas iv. pedes fecerunt; easque ex iii. partibus, quæ ad hostes vergebant, eminentibus trabibus circum turrim præpendentes religaverunt, quod unum genus tegumenti aliis locis erant experti nullo telo, neque tormento transjici posse. Ubi vero ea pars turris, quæ erat perfecta, tecta, atque munita est ab omni ictu hostium; 9 pluteos ad alia opera adduxerunt: turris tectum per se ipsum 10 prehensionibus ex contignatione prima suspendere, ac tollere cœperunt; ubi, quantum storiarum demissio patiebatur, tantum elevabant. Intra hæc tegumenta abditi, atque muniti, parietes lateribus extruebant: rursusque alia prehensione ad ædificandum sibi locum expediebant. Ubi tempus alterius contabulationis videbatur, tigna item ut primo tecta extremis lateribus instruebant, exque ea contignatione rursus summam contabulationem, storiasque elevabant. Ita tuto, ac sine ullo vulnere, ac periculo vi. tabulata extruxerunt, fenestrasque, quibus in locis visum est, ad tormenta mittenda instruendo reliquerunt. "Ubi ex ea turri, quæ circum 10 essent opera, tueri se posse confisi sunt; 11 musculum pedes lx. longum ex materia bipedali, quem

8 *Storias autem ex funibus.* Ut firmiores essent, ex funibus contexebantur: alias ex junco, aut simili materia. Levia enim et villa tegumenta sunt.

9 *Pluteos.* Machinas, quibus in opere milites tegantur.

10 *Prehensionibus.*) Etiam

prehensio genus machinæ, quo per modum cochleæ tectum, vel tignationes sublevantur, ac attolluntur.

11 *Musculus pedes lx. longum.*) Musculum machina itidem ad tegendas milites, quæ hoc loco accurate descripta est.

a turri lateritia ad hostium turrim, murumque perducerent, facere instituerunt: cujus musculi hæc erat forma. „Duæ primæ trabes in solo æque longæ, distantes inter se pedes iv. collocantur, inque eis columellæ pedum in altitudinem v. defiguntur. Has inter se ¹² capreolis molli fastigio conjungunt, ubi tigna, quæ musculi tegendi causa ponant, collocentur. Eo super tigna bipedalia injiciunt: eaque laminis, clavisque religant. Ad extremum musculi tectum, trabesque extremas, quadratas regulas iv. patentes digitos defigunt, quæ lateres, qui super musculo struantur, contineant. Ita fastigiato, atque ordinatim structo, ut trabes erant in capreolis collocatæ, lateribus, lutoque musculus, ut ab igne, qui ex muro jaceretur, tutus esset, contegitur: supra lateres coria inducuntur; ne canalibus aqua immissa lateres diluere posset. Coria autem, ne rursus igni, ac lapidibus corrumpantur, centonibus conteguntur. Hoc opus omne tectum vineis ad ipsam turrim perficiunt, subitoque, inopinantibus hostibus, machinatione navali, ¹³ phalangis subjectis, ad turrim hostium admovent, ut

II *„Quo malo perterriti subito oppidani saxa, quam maxima possunt, vectibus prominent, præcipitataque muro in musculum devolvunt. Ictum firmitas materiæ sustinet; et quidquid incidit, fastigio musculi delabitur. Id ubi vident, mutant consilium: cupas tæda, ac pice refertas incendunt, easque de muro in musculum devolvunt. Involutæ labuntur, delapsæ ab lateribus, longuriis, furcisque ab opere removeantur. Interim sub musculo milites vectibus infima saxa turris hostium, quibus fundamenta continebantur, convellunt. Musculus ex turri lateritia a nostris telis, tormentisque defenditur: hostesque ex*

¹² *Capreolis molli fastigio conjungunt.* Capreoli *συγκολληται*, sunt tigilla hinc atque hinc proclinata inter columellas, ut firment illas, ac devinciant, etiam trabes sustineant.

II *Phalangis subjectis.* In-

fra l. III. cap. 14. sect. 40. dicit subjectis scutulis. Sunt phalangæ, sive phalangæ; fustes teretes, qui navibus subjiciuntur, cum attrahuntur ad pelagus, vel ad litora subducuntur.

muro, ac turribus submoventur. Non datur libera muri defendendi facultas. Compluribus jam lapidibus ex ea, quæ suberat, turri subductis, repentina ruina pars ejus turris concidit: pars reliqua consequens procumbebat.

CAPUT IV.

Hostes supplices ad Legatos se conferunt, petentes, ut Cæsar exspectetur; sed de improvviso eruptione facta, opera Cæsarianorum incendunt. Hi eos frustra insequuntur. Trebonius amissa reficit.

Tum hostes turris repentina ruina commoti, inopinato malo turbati, Deorum ira percussi, urbis directione perterriti, ¹⁴ inermes cum infulis sese porta foras universi proripiunt, ad legatos, atque exercitum supplices manus tendunt. Qua nova re oblata, omnis administratio belli consistit: militesque aversi a prælio ad studium audiendi, et cognoscendi feruntur. Ubi hostes ad legatos, exercitumque pervenerant, universi se ad pedes projiciunt, orant: „ut adventus Cæsaris exspectetur, captam suam urbem videre, opera perfecta, turrim subrutam; itaque a defensione desistere: nullam exoriri moram posse, quominus cum venisset, si imperata non facerent, ad nuntum e vestigio diriperentur. Docent, si omnino turris concidisset, non posse milites contineri, quin spe prædæ in urbem irrumperent, urbemque deleterent.“ Hæc, atque ejusdem generis complura, ut ab hominibus doctis, magna cum misericordia, fletuque pronuntiantur. Quibus rebus commoti legati, milites ex opere deducunt, oppugnatione desistant, operibus cu-

¹⁴ *Inermes cum infulis sese porta.* Infulæ capitis velamenta, quibus cum alii, tum, ut hoc loco, supplicantes, et pacem petentes usi sunt. Livius xxx. 36. velata infulis ramisque oleæ Carthaginiensium occurrit navis, decem legati erant prin-

cipes civitatis, missi ad petendam pacem, qui cum ad puppim prætoris navis accessissent, velamenta supplicum porrigentes, orantes, implorantesque fidem, et misericordiam Scipionis.

stodias relinquunt. Induciarum quodam genere misericordia facto, adventus Cæsaris expectatur. Nullum ex muro, nullum a nostris mittitur telum. Ut re confecta, omnes curam, et diligentiam remittunt. Cæsar enim per literas Trebonio magnopere mandaverat, ne per vim oppidum expugnari pateretur; ne gravius permoti milites et defectionis odio, et contempione sui, et diutino labore, omnes puberes interficerent, quod se facturos minabantur: ægreque tunc sunt retenti, quin oppidum irrumperent: graviterque eam rem tulerunt, quod stetisse per Trebonium, quominus oppido poterentur, videbatur. At hostes sine fide tempus, atque occasione fraudis, ac doli quærunt: interfectisque aliquot diebus, nostris languentibus, atque animo remissis, subito, meridiano tempore, cum alius discessisset, alius ex diutino labore in ipsis operibus quieti se dedisset, arma vero omnia reposita, contecta-que essent, ¹⁵ portis se foras erumpunt, secundo, magnoque vento ignem operibus inferunt. Hunc sic distulit ventus, uti uno tempore agger, plutei, testudo, turris, tormenta-que flammam conciperent, et prius hæc omnia consumerentur, quam, quemadmodum accidit, animadverti posset. Nostri repentina fortuna permoti arma, quæ possunt, arripiunt. Alii ex castris sese incitant. Fit in hostes impetus, sed e muro sagittis, tormentisque fugientes persequi prohibentur. Illi sub murum se recipiunt; ibique musculum, turrimque lateritiam libere incendunt. Ita multorum mensium labor hostium perfidia, et vi tempestatis, puncto temporis interiit. Tentaverunt hoc idem Massilienses postero die eandem nacti tempestatem; majori cum fiducia ad alteram turrem, aggeremque eruptione pugnaverunt; multumque ignem intulerunt. Sed ut superioris temporis contentionem nostri omnem remiserant, ita proximi diei casu admoniti omnia ad defensionem

¹⁵ *Portis se foras erumpunt.* bellum se erupit. Et Virgilius Bene, nam et transitivum verbum est erumpo. Cælius Ciceroni libr. VIII. epist. XIV. ad Georg. I. 445.
... densa inter nubila sese Diversi erumpent radii.

paraverant. Itaque, multis interfectis, reliquos infecta re in oppidum repulerunt. Trebonius ea, quæ sunt amissa, multo majore studio militum administrare, et reficere instituit. Nam ubi tantos suos labores, et apparatus male cecidisse viderunt, induciisque per scelus violatis suam virtutem irrisui fore perdoluerunt, quod; unde agger omnino comportari posset, nihil erat reliquum, omnibus arboribus longe, lateque in finibus Massiliensium excisis, et convectis; aggerem novi generis, atque inauditum ex lateritiis duobus muris, senum pedum crastitudine, atque eorum murorum contignationem facere instituerunt, æqua fere altitudine, atque ille congestus ex materia fuerat agger. Ubi autem spatium inter muros, aut imbecillitas materiæ postulare videretur, pilæ interponuntur, transversaria tigna injiciuntur, quæ firmamento esse possint: et quidquid est contignatum, cratibus consternitur, cratesque luto integuntur. „Sub tecto miles dextera, ac sinistra muro tectus, adversus plutei objecto operi quæcumque usui sunt, sine periculo supportat. Celeriter res administratur: diuturni laboris ¹⁶ detrimentum solertia, et virtute militum brevi reconcinatur. Portæ, quibus locis videtur, eruptionis causa in muro relinquuntur. Quod ubi hostes viderunt; ea, quæ diu, longoque spatio refici non posse sperassent, paucorum dierum opera, et labore ita refecta, ut nullus perfidiæ, neque eruptioni locus esset: neque quidquam omnino relinqueretur, quo aut vi militibus, aut igni operibus noceri posset: eodemque exemplo sentiunt totam urbem, qua sit aditus ab terra, muro, turribusque circumiri posse, sic, ut ipsis consistendi in suis munitionibus locus non esset, cum pene inædificata in muris ab exercitu nostro mœnia viderentur, ac tela manu conjicerentur; suorumque tormentorum usum, quibus ipsi magna speravissent, spatio propinquitatis interire; parique conditione e muro, ac turribus

¹⁶ *Detrimentum reconcinatur.* Ab editoribus hoc verbum insertum est, ut Cicero II. ad edit. reconcilianatur.
Q. frat. epist. VI. Tribus locis ædifico, reliqua reconcinno. Cæsaris autem MSS. et vet. edit. reconcilianatur.

bellandi data, virtute se nostris adæquare non posse intelligunt, ad easdem deditionis condiciones recurrunt.

CAPUT V.

M. Varro amicissime de Cæsare loquitur. At cognoscens quidquid ad Massiliam gestum fuit, delectum habet, futurum subsidio Massiliensibus, Afranio, et Petrejo.

17 **M.** Varro in ulteriore Hispania initio cognitis iis rebus, quæ sunt in Italia gestæ, diffidens Pompejanis rebus, amicissime de Cæsare loquebatur: „Præoccupatum sese legatione ab Cn. Pompejo, teneri obstructum fide; necessitudinem quidem sibi nihilo minorem cum Cæsare intercedere: neque se ignorare, quod esset officium legati, qui 17 fiduciarium operam obtineret, quæ vires suæ, quæ voluntas erga Cæsarem totius provinciæ. „Hæc 18 omnibus ferebat sermonibus; neque se in ullam partem movebat. Postea vero, cum Cæsarem ad Massiliam distineri cognovit, copias Petreji cum exercitu Afranii esse conjunctas, magna auxilia convenisse, magna esse in spe, atque expectatione, et consentire omnem citeriorem Provinciam; quæque postea acciderant, de angustiis ad Herdam rei frumentariæ accepit; atque hæc ad eum 19 latius, atque inflatius Afranius præscribebat, se quoque ad modum fortunæ movere cœpit. Delectum haurit tota provincia, legionibus completis 11. 20 cohortes circiter xxx. alarias addidit; frumenti magnam numerum coegit, quod Massiliensibus, item quod Afran-

17 *Fiduciarium operam.*) Operam fidei alicujus commissam. Infra cap. 14. sect. 42. Curio nunquam, amisso exercitu, quem a Cæsare fidei suæ commissum acceperit, se in ejus conspectum reversurum, confirmat. Hic ergo fiduciarium operam obtulit. Hirtius Bello Alexandr. c. 6. sect. 23. fiduciarium regnum dixit, quod Arsinoes fidei ad tempus commissum erat.

18 *Omnibus ferebat sermonibus.*

nem.) Veteres codd. referebat; Urfinianus ferebat: quod recentioribus placuit. Freinsheimius autem in Curtium indice mavult ferebat; ut hic autor 1. VIII. cap. 9. ineunte, etiam ferendis rumoribus natum.

19 *Latius atque inflatius.*) Ut infra lib. 111. cap. 23. sect. 79.

20 *Cohortes circiter xxx. alarias.*) Vide supra lib. 1. cap. 32. sect. 73 de hoc civ. bello.

21 *Ex fano Herculis in oppidum.*) Sacra Herculi, tanquam ad Curtii iv. 2. 4. semper peregrinabundo, quon-

nio, Petrejoque mitteret; naves longas x. Gaditanis, ut facerent, imperavit; complures præterea Hispali faciendas curavit: pecuniam omnem, omniaque ornamenta 21 ex Fano Herculis in oppidum Gades contulit. Eo vi. cohortes, præsidii causa, ex provincia misit: Cajumque Gallonium, equitem Romanum, familiarem Domitii, qui eo procurandæ hereditatis causa venerat missus a Domitio, oppido Gadibus præfecit; arma omnia privata, et publica in domum Gallonii contulit. Ipse habuit graves in Cæsarem conciones. Sæpe ex tribunali prædicavit „adversa Cæsarem prælia fecisse, magnum numerum ab eo militum ad Afranium per fugisse: hæc se certis nuntiis, certis auctoribus comperisse.“

21 *Ex fano Herculis in oppidum.*) Sacra Herculi, tanquam ad Curtii iv. 2. 4. semper peregrinabundo, quon-

CAPUT VI.

Varro civibus Romanis in Hispania existentibus pecunias, et frumentum imperat, et omnem Hispaniam provinciam jurare cogit in suo, et Pompeji verba: bellum ipse parat. Cæsar, Q. Cassio trib. pleb. in ulteriorem Hispaniam misso, magistratus, et omnium civitatum proceres Cordubam ad certam diem convenire jubet. Aliquot oppida portas Varroni claucent, et altera ex legionibus ab eo deficit. Tandem Varro legionem alteram Cæsari tradit, atque ad eum Cordubam venit.

Quibus rebus perterritos cives Romanos ejus provinciæ, sibi ad Rempublicam administrandam 22 H. S. cxc., 23 et argenti pondo xx. millia, tritici modios cxx. millia polliceri cogit. Quas Cæsari esse amicas civitates

22 *H. S. cxc.*) Adverbialiter legenties, et nonagies sesterium, hoc est, quatuor tonnae et tres quadrantes uncialium nummorum.

23 *Et argenti pondo xx. millia.*) Supie librarum, vel libras

pondo, ut ablativus Pondo sit. Libra argenti autem sunt centum drachmæ seu denarii, qui duodecim et dimidium unciales efficiunt, qui multiplicati, ccc. millia unciarum sunt argenti non signat. Vid. Gron. de Sest.

arbitrabatur; iis graviora onera injungebat; qui verba, atque orationem adversus Rempublicam habuissent, eorum bona in publicum addicebat, præsidiaque eo deducebat, et judicia in privatos reddebat: provinciam omnem in sua, et Pompeji verba per jusjurandum adigebat. Cognitis iis rebus, quæ sunt gestæ in citeriore Hispania, parabat bellum. Ratio autem hæc erat belli, ut se cum II. legionibus Gades conferret, naves, frumentumque omne ibi contineret: provinciam enim omnem Cæsaris rebus favere cognoverat. ²⁴ In insula frumento, navibusque comparatis, bellum duci non difficile existimabat. Cæsar, etsi multis, necessariisque rebus in Italiam revocabatur, tamen constituerat nullam partem belli in Hispaniis relinquere: quod magna esse Pompeji beneficia, et magnas clientelas in citeriore provincia sciebat. Itaque duabus legionibus missis in ulteriorem Hispaniam cum Q. Cassio Tribuno plebis, ipse cum equiibus decem magnis itineribus progreditur, edictumque præmittit, ad quam diem magistratus, principesque omnium civitatum sibi esse præsto Cordubæ vellet. „Quo edicto tota provincia pervulgato, nulla fuit civitas, quin ad id tempus partem Senatus Cordubam mitteret; nullusve civis Romanus paulo notior, quin ²⁵ ad statutum diem conveniret. Simul ipse Cordubæ conventus per se portas Varro clausit: custodias, vigiliisque in muro, turribusque disposuit. ²⁶ Cohortes II., quæ Colonicæ appellabantur, cum eo casu venissent tuendi oppidi causa, apud se retinuit. Iisdem diebus ²⁷ Carmonenses, quæ est lon-

²⁴ In insula... bellum duci.) In Gadibus insula bellum sustineri, et proferri.

²⁵ Ad statutum diem.) Participium statutum cod. MSS. Carrar. et vet. Ven. et Grvph. expresserunt: quod subaudiunt recentiores. Sed propius stilo Cæsaris illud legere, quam subaudire.

²⁶ Cohortes II. quæ colonicæ.) Cohortes colonicæ sunt in colonis conscriptæ: sicut Varro R. R. I. cap. 2. leges co-

lonicas, et Suetonius Aug. 46. de curiones colonicos dixit.

²⁷ Carmonenses.) Carmo, Κάριον, Straboni libr. III. pag. 97. est urbs Turditanorum, paulo distantior a Bæti flumine: Ptolemæo II. 4. Καρμούλα Charmonia: hodie Carmona, sex leucis ab Hispali in ortum. Sequitur, cohortes ejecit, syntaxi ad intellectum relata, quia civitas intercessit, quamquam incisus disjuncta a verbo.

ge firmissima totius provinciæ civitas, deductis III. in arcem oppidi cohortibus a Varrone præsidio, per se cohortes ejecit, portasque præcluserit. Hoc vero magis properare Varro, ut cum legionibus quamprimum Gades contenderet: ne itinere, aut transiectu intercluderetur. Tanta, ac tam secunda in Cæsarem ²⁸ voluntate provinciæ progressu ei paulo longius literæ a Gadibus redduntur; simul atque cognitum sit de edicto Cæsaris, consensisse Gaditanos principes ²⁹ cum Tribunis cohortium, quæ essent ibi in præsidio, ut Gallonium ex oppido expellerent, urbem, insulamque Cæsari servarent. Hoc inito consilio, denuntiavisse Gallonio, ut sua sponte, dum sine periculo liceret, excederet Gadibus: si id non fecisset, sibi consilium capturos. Hoc timore adductum Gallonium Gadibus excessisse. His cognitis rebus, altera ex II. legionibus, quæ Vernacula appellabatur, ex castris Varronis, adstante, et inspectante ipso, signa sustulit, sese Hispali receptit, atque in foro, et porticibus sine maleficio consedit. Quod factum adeo ejus conventus civis Romani comprobaverunt, ut domum ad se quisque hospitio cupidissime reciperet. Quibus rebus perterritus Varro, cum itinere converso, ³⁰ sese Italicam venturum promisisset, certior a suis factus est, præclusas esse portas. Tum vero, omni interclusus itinere, ad Cæsarem mittit, paratum se esse legionem, cui jusserit, tradere. Ille ad eum Sext. Cæsarem mittit, atque huic tradi jubet. Tradita legione, Varro Cordubam ad Cæsarem venit: relatis ad eum publicis rationibus, cum fide quod penes eum est pecuniæ, tradit; et, quod ubique habeat frumenti, ac navium, ostendit.

²⁸ Voluntate provinciæ progressu.) A Færno hæc lectio, et Clacconio, quos recentes omnes sequuntur. Veteres libri; voluntas reperiebatur. Progresso, &c.

²⁹ Cum tribunis cohortium.) Minores hi tribuni videntur, quam sex isti in qualibet legio-

ne, qui illam alternis vicibus regebant. Et Plin. III. epist. XI. tribunus cohortis sub Classico fuerat. Ad Lipsium II. M. R. dial. IX.

³⁰ Sese Italicam venturum.) Italicam coloniam Hispaniæ Bæticæ. Vide Geograph. alii legunt Iliam; alii Iliam Italicam.

CAPUT VII.

Cæsar civibus Romanis, Hispanis, et aliis gratias agit; inde Gades proficiscitur; postea Tarraconem, unde discedens Narbonem petit, et ad Massiliam pervenit, ubi intelligit, se a M. Lepido Dictatorem dictum esse.

21 **C**æsar, habita concione Gordubæ¹, omnibus generatim gratias agit: civibus Romanis, quod oppidum in sua potestate studuissent habere; Hispanis, quod præsidia expulissent; Gaditanis, quod conatus adversariorum infregissent; seseque in libertatem vindicassent; tribunis militum, centurionibusque, qui eo præsidii causa venerant, quod eorum consilia sua virtute confirmassent: pecunias, quas erant in publicum Varroni cives Romani polliciti, remittit; bona restituit iis, quos liberius locutos hanc poenam tulisse cognoverat: tributis quibusdam publicis, privatisque præmiis reliquos in posterum bona spe complet; biduumque Cordubæ commoratus, Gades proficiscitur; pecunias, monumentaque, quæ ex Fano Herculis colata erant in privatam domum, referri in templum jubet: provinciæ Q. Cassium præficit. Huic ix. legiones attribuit: ipse iis navibus, quas M. Varro, quasque Gaditani jussu Varronis fecersant, Tarraconem paucis diebus pervenit. Ibi totius fere citerioris provinciæ legationes Cæsaris adventum expectabant. Eadem ratione privatim, ac publice quibusdam civitatibus habitis honoribus, Tarracone discedit: pedibusque Narbonem, atque inde Masiliam pervenit. Ibi legem de Dictatore latam, seseque Dictatorem dictum a M. Lepido prætere cognoscit.

CAPUT VIII.

Dum Massilienses se dedere constituunt, L. Domitius e portu solvit, eis auxilium laturus; sed a Bruti navibus dissipatur. Massiliensium deditio. Cæsar, præsidio ad Massiliam relicto, ad Urbem proficiscitur.

Massilienses omnibus defessi malis rei frumentariæ ad summam inopiam adducti, bis prælio navali superati, crebris eruptionibus fusi, gravi etiam pestilentia conflictati ex diutina conclusione, et mutatione victus, (³¹ panico enim vetere, atque hordeo corrupto omnes alebantur, quod ad hujusmodi casus antiquitus paratum in publicum contulerant,) dejecta turri, labefacta magna parte muri, auxiliis provinciarum, et exercituum desperatis, quos in Cæsaris potestatem venisse cognoverant, sese dedere sine fraude constituunt. Sed paucis ante diebus L. Domitius, cognita Massiliensium voluntate, navibus III. comparatis, ex quibus II. familiaribus suis attribuerat, unam ipse conscenderat, nactus turbidam tempestatem, est profectus. Hunc conspiciatæ naves, quæ jussu Bruti consuetudine quotidiana ad portum excubabant, sublatis anchoris sequi cœperunt. Ex iis unum ipsius navigium contendit, et fugere perseveraverit, auxilique tempestatis ex conspectu abiit, duo perterrita concursu nostrarum navium sese in portum receperunt. Massilienses arma, tormenta que ex oppido, ut est imperatum, proferunt: naves ex portu, navalibusque educunt, pecuniam ex publico tradunt. Quibus rebus confectis, Cæsar magis eos pro nomine, et vetustate, quam pro meritis in se civitatis, conservans, II. ibi legiones præsidio relinquit, cæteras in Italiam mittit, ipse ad urbem proficiscitur.

³¹ Panico enim vetere, Panicum minuti grani; quod descripsit Plin. XVIII. 7.

CAPUT IX.

C. Curio ad Aquilariam appellit. L. Cæsar filius Adrumentum profugit, quem sequitur M. Rufus quæstor. Curio Uticam proficiscitur, sed aliquantum progressus, Cornelii, et Vari castra explorat. Equitum Numidarum, et Cæsarianorum concursus. Curio omnes naves ad castra Corneliiana jubet pervenire.

- 23** **I**isdem temporibus C. Curio in Africam profectus ex Sicilia; et jam ab initio copias P. Actii Vari despiciens, 11. legiones ex 1v., quas a Cæsare acceperat, et d. equites transportabat; biduoque, et noctibus 11. navigatione consumptis, appellit ³² ad eum locum, qui appellatur Aquilaria. Hic locus ³³ abest a Clupeis passuum xxii. millia, habetque non incommodam æstate stationem, et duobus eminentibus promontoriis continetur. Hujus adventum **L. Cæsar** filius cum x. longis navibus ad Clupeam præstolans, (quas naves, Uticæ ex prædonum bello subductas, P. Actius rescindens hujus belli causa curaverat,) veritus navium multitudinem, ex alto refugerat; appulsaque ad proximum litus trireme constrata, et litore relicta, pedibus ³⁴ Adrumentum profugerat. Id oppidum **C. Considius Longus** unius legionis præsidio tuebatur. Reliquæ Cæsaris naves ejus fuga Adrumentum se receperunt. Hunc secutus **M. Rufus** Quæstor navibus xii., quas præsidio onerariis navibus Curio ex Sicilia eduxerat, postquam relictam in litore navem conspexit, hanc remulco abstraxit: ipse ad **24** Curionem cum clase redit. Curio Marcum ³⁵ Uticam na-

³² Ad locum, qui appellatur Aquilaria. Distantiam quidem noster a Clupeis definit, non autem, in quam plagam situm fuerit: nec ejus alibi mentio.

³³ Abest a Clupeis. Mox dicit ad Clupeam, diverso genere, et numero. Græci fere urbium nomina pluraliter dicunt, quæ Latinis sunt singularia, quamquam et Strabon. lib. vi. pag. 191. scripsit quarto casu κλυπεων; perinde ut Livius xxvi. 20. ad Clupeam urbem, et lib. xxix.

³⁴ prope Clupeam urbem. Græcis eadem Ἀκουαία dicta. Sita ad Mercurii promontorium. a Carthagine in ortum æstivum.

³⁵ Adrumentum profugerat. Urbs nobilis fuit, a Clupea in austrum sita, eodem litore.

³⁵ Uticam navibus præmittit. Eversa Carthagine, nec dum restituta, Utica caput fuit provinciae Africae, sita ad occasum Carthaginis, interlabente Bagrada fluvio.

vibus præmittit: ipse eodem cum exercitum proficiscitur; biduoque iter progressus, ad flumen Bagradam pervenit: ibi C. Caninium Rebilum legatum cum legionibus relinquit; ipse cum equitatu antecedit ad castra exploranda Corneliiana; quod is locus peridoneus castris habebatur. Id autem est jugum directum, enimens in mare; utraque ex parte præruptum, atque asperum, sed paulo tamen leniore fastigio ab ea parte, quæ ad Uticam vergit. Abest directo itinere ab Utica paulo amplius passus mille. Sed hoc itinere est fons, quo mare succedit. Longe lateque is locus restagnat: quem si quis vitare voluerit, vi. millium circuitu in oppidum perveniet. Hoc explorato loco, Curio castra Vari conspexit, muro, oppidoque conjuncta ad portam, quæ appellatur Bellica, admodum munita natura loci, una ex parte ipso oppido Utica, altera teatro, quod est ante oppidum, substructionibus ejus operis maximis, aditu ad castra difficili, et angusto. Simul animadvertit multa undique portari, atque agi plenissimis viis; quæ repentinè tumultus timore ex agris in urbem conferebantur. Huc equitatum mittit, ut diriperet, atque haberet loco prædæ; eodemque tempore his rebus subsidio dc. equites Numidæ ex oppido, peditesque cd. mittuntur a Varo, quos auxilii causa rex Iuba paucis diebus ante Uticam miserat. Huic et paternum hospitium cum Pompejo, et similtas cum Curione intercedebat: quod tribunus plebis legem promulgaverat, qua lege regnum Jubæ publicaverat. Concurrent equites inter se. Neque vero primum impetum nostrorum Numidæ ferre potuerunt: sed interfectis circiter cxx. reliqui se in castra ad oppidum receperunt. Interim adventu longarum navium Curio pronuntiarum onerariis navibus jubet, quæ stabant ad Uticam numero circiter cc. „se in hostium habiturum loco, qui non e vestigio ad castra Corneliiana vela direxisset.“ Qua pronuntiatione facta, temporis puncto, sublatis anchoris, omnes Uticam relinquunt, et, quo imperatum est, transeunt. Quæ res omnium rerum copia complexit exercitum.

CAPUT X.

Curio Imperator appellatus Uticam exercitum ducit, ibique castra ponit. Curionis equites copias, quæ in auxilium oppidi veniunt, fugant. multos pedites interficiunt.

26 **H**is rebus gestis, Curio se in castra ad Bagradam recipit, atque universi exercitus conclamatione ³⁶ Imperator appellatur. Postero die Uticam exercitum ducit, et prope oppidum castra ponit. Nondum opere castrorum perfecto, equites ex statione nuntiant, magna auxilia equitum, peditumque ab rege missa Uticam venire, eodemque tempore vis magna pulveris cernebatur: ³⁷ et e vestigio temporis primum agmen erat in conspectu. Novitate rei Curio permotus præmittit equites, qui primum impetum sustineant, ac morentur. Ipse celeriter ab opere deductis legionibus aciem instruit. Equites committunt prælium: et priusquam plane legiones explicari, et consistere possent, tota auxilia regis impedita, ac perturbata, quod nullo ordine, et sine timore iter fecerant, in fugam se conjiciunt: equitatuque omni fere incolumi, quod se per litora celeriter in oppidum recepit, magnum peditum numerum interficiunt.

³⁶ Imperator appellatur.) Propter insignem victoriam, ex more militiæ Romanæ. Vide De lib. III. B. Civ. cap. 21. sect. 71. quæ adnotamus.

³⁷ E vestigio temporis.) Sic veteres libri cum præpositione. De formula videsupra libr. VII. cap. 11. sect. 25.

CAPUT XI.

27 *Centuriones Marsi a Curione deficientes ad Actium Varum confugiunt; eique dicunt, exercitum alieno esse in Curionem animo. Varus, et Curio legiones educunt, uterque copias instruit. Quintilius Varus aciem circuit, eamque, ut deficiat, hortatur. Magnus timor in castris Curionis oritur. Concilium convocatur, prolatas in eo sententias Curio improbat, dimissoque concilio, milites alloquitur, quos in suam sententiam trahit.*

27 **P**roxima nocte centuriones Marsi II. ex castris Curionis cum manipularibus suis XXII. ad Actium Va-

rum perfugiunt. II, seu vere, quam habuerant, opinionem perferunt, sive etiam auribus Vari serviunt; (nam quæ volumus, et credimus libenter, et quæ sentimus ipsi, reliquos sentire speramus) confirmant quidem certe totius exercitus animos alienos esse a Curione, maxime opus esse in conspectum exercitum venire, et colloquendi dare facultatem. Qua opinione adductus Varus postero die mane legiones ex castris educit. Facit idem Curio: atque una vallr non magna interiecta, suas uterque copias instruit. Erat in exercitu ²⁸ Vari Sext. Quintilius Varus, quem fuisse Corfinii ³⁸ supra demonstratum est. Hic dimissus a Cæsare in Africam venerat; legionesque eas transduxerat Curio, quas superioribus temporibus Corfinio receperat Cæsar; adeo ut, paucis mutatis centurionibus, iidem ordines, manipuli que constarent. Hanc nactus appellationis causam Quintilius, circumire aciem Curionis, atque obsecrare milites cœpit, „ne primi sacramenti, quod apud Domitium, atque apud se Quæstorem dixissent, memoriam deponerent, neu contra eos arma ferrent, qui eadem essent usi fortuna; eademque in obsidione perpassi; non pro iis pugnarent, a quibus in contumeliam per fugæ appellarentur. His pauca ad spem largitionis addit, quæ ab sua liberalitate, si se, atque Actium secuti essent, expectare deberent.“ Hac habita oratione, nullam in partem ab exercitu Curionis fit significatio: atque ita suas uterque copias reducit. At in castris Curionis ²⁹ magnus omnium incessit timor: nam is variis hominum sermonibus celeriter augetur: unusquisque enim opiniones fingeat; et ad id, quod ab alio audierat, sui aliquid timoris addebat. Hoc ubi uno auctore ad plures permanerat, atque alius alii tradiderat, plures auctores ejus rei videbantur. ⁴⁰ „Civile bellum; genus hominum, cui id liceret libere facere, et sequi

³⁸ Supra demonstratum est.) detur medicina adhiberi posse. Lib. I. Civ. B. cap. 12. sect. 23. Civile Bellum, quo torpe minus

³⁹ Magnus omnium incessit timor.) Omnium rerum, casuum. sita partibus ad partes transires

⁴⁰ Civile bellum; genus hominum, cui id liceret libere facere cetera. manum, quod, sive cui id, ut Vossius emendandum censuit, Priori parti, usque vellet, vi-

quod vellet; legiones eæ, quæ paullo ante apud adversarios fuerant: nam etiam ⁴¹ Cæsaris beneficium mutaverat consuetudo, ⁴² qua offerrentur municipia etiam adversis partibus juncta. Neque enim ex Marsis, Pelignisque veniebant, ut qui superiore nocte in contuberniis, commilitonesque nonnulli graviore sermones militum vulgo durius accipiebant. Nonnulla etiam ab iis, qui diligentiores videri volebant, fingeantur.

30 Quibus de causis concilio convocato, de summa rerum deliberare incipit. Erant sententiæ, quæ conandum omnibus modis, castraque Vari oppugnanda censerent; quod hujusmodi militum consiliis otium maxime contrarium esse arbitrarentur. Postremo præstare dicebant, „per virtutem in pugna belli fortunam experiri, quam desertos, et circumventos a suis gravissimum supplicium pati. Porro erant, qui censerent, de tertia vigilia in Castra Cornelianæ recedendum; ut majore spatio temporis interjecto militum mentes sanarentur; simul si quid gravius accidisset, magna multitudine navium et tutius, et facilius in Siciliam receptus daretur. *Curio utrumque improbens consilium*, quantum alteri sententiæ deesset animi, tantum alteri superesse dicebat: hos turpissimæ fugæ rationem habere, illos etiam iniquo loco dimicandum putare. Quæ enim, *inquit*, fiducia, et opere et natura loci munitissima castra expugnari confidimus? aut vero quid proficimus, si accepto magno detrimento, ab oppugnatione castrorum discedimus? Quasi non et felicitas rerum gestarum exercitus benevolentiam imperatoribus, et res adversæ odia concilient. Castrorum autem mutatio, quid habet nisi turpem fugam, et desperationem omnium, et alienationem exercitus? Nam neque prudentes suspicari oportet, sibi parum credi; neque improbos scire, sese timeri; quod illis licentiam ⁴³ timor augeat, nostris studia deminuat. Qod si

⁴¹ Cæsaris beneficium.) Quo captos Corfinii servaverat.

⁴² Qua offerrentur municipia.) Ingens hic vitium latet, cui, sine meliore codice, salus adferri haud poterit.

⁴³ Timor augeat.) Vossius ex nostris fecit *noster*, bis mutata simul incisione. Optime; illis enim, putata hostibus, augetur timore nostro licentia; bis, id est, nostris, minuitur studium eodem timore

jam, *inquit*, hæc explorata habemus, quæ de exercitus alienatione dicuntur (quæ quidem ego aut omnino falsa, aut certe minora opinione esse confido) quanto hæc dissimulare, et occultare, quam per nos confirmari, præstat? An non uti corporis vulnera, ita exercitus incommoda sunt tegenda, ne spem adversariis augeamus? At etiam, ut media nocte proficiscamur, addunt: quo majorem, credo, licentiam habeant, qui peccare conentur. Namque hujusmodi res aut pudore, aut metu tenentur, quibus rebus nox maxime adversaria est. Quare neque tanti sum animi, ut sine spe castra oppugnanda censem, neque tanti timoris, ut ipse deficiam: atque omnia prius experienda arbitror, magnaque ex parte jam me una vobiscum de re iudicium facturum confido. *Dimisso consilio, concionem advocat militum: commemorat*, quo sit eorum usus studio ad Corfinium Cæsar, ut magnam partem Italiæ beneficio, atque auctoritate eorum suam fecerit. Vos enim, vestrumque factum, *inquit*, omnia deinceps municipia sunt secuta; neque sine causa et Cæsar amicissime de vobis, et illi gravissime judicaverunt. Pompejus enim nullo prælio pulsus, vestri facti præjudicio demotus Italia excessit: Cæsar me, quem sibi carissimum habuit, provinciamque Siciliam, atque Africam, sine quibus urbem, atque Italiam tueri non potest, vestræ fidei commisit. Adsunt, qui vos hortentur, ut a nobis desciscatis. Quid enim est illis optatius, quam uno tempore et nos circumvenire, et vos nefario scelere obstringere? Aut quid irati gravius de vobis sentire possunt, quam ut eos prodatis, qui se vobis omnia debere judicant? et in eorum potestatem veniatis, qui se per vos perisse existimant? An vero in Hispania res gestas Cæsaris non audistis? Duos pulsos exercitus? Duos superatos duces? Duas receptas provincias? Hæc acta diebus XI., quibus in conspectum adversariorum venerit Cæsar? An qui incolumes resistere non potuerunt, perditii resistant? Vos autem incerta victoria Cæsarem secuti, dijudicata jam belli fortuna victum sequamini, cum vestri

officii præmia percipere debeatis? ⁴⁴ Desertos enim se, ac proditos a vobis dicunt, et prioris sacramenti mentionem faciunt. Vosne vero L. Domitium, an vos L. Domitius deseruit? Nonne extremam pati fortunam paratos projecit ille? Non sibi clam vobis salutem fuga petivit? Non proditi per illum, Cæsaris beneficio estis conservati? Sacramento quidem vos tenere qui potuit, cum, projectis fascibus, et deposito imperio, privatus, et captus ipse in alienam venisset potestatem? Relinquitur nova religio, ut eo neglecto sacramento, quo nunc tenemini, respiciatis illud, quod deditioe ducis, et capitis deminutione sublatum est. At credo, si Cæsarem probatis, in me offenditis, qui de meis in vos meritis prædicaturus non sum, quæ sunt adhuc et mea voluntate, et vestra expectatione leviora: sed tamen sui laboris milites semper eventum belli præmia petiverunt, qui qualis sit futurus, ne vos quidem dubitatis. Diligentiam quidem nostram, aut quem ad finem adhuc res processit, fortunamque cur præteream? An poenitet vos, quod salvum, atque incolumem exercitum, nulla omnino nave desiderata, transdixerim? quod classem hostium primo impetu adveniens prodigaverim? quod bis per biduum equestri prælio superaverim? quod ex portu, sinuque adversariorum cc. naves onerarias adduxerim? eoque illos compulerim, ut neque pedestri itinere, neque navibus comineatu juvari possint? Hac vos fortuna, atque his ducibus repudiatis, Corfiniensem ignominiam, an Italiae fugam, an Hispaniarum deditioem, an ⁴⁵ Africi belli præjudicia sequimini? Equidem me Cæsaris militem dici volui; vos me Imperatoris nomine appellavistis. Cujus si vos poenitet, vestrum vobis beneficium remitto: mihi meum restituite nomen, ne ³³ ad contumeliam honorem dedisse videamini. "Qua oratione permoti milites crebro etiam dicentem interpel-

⁴⁴ Desertos enim se, ac proditos. Enim nihil hoc loco infert, sed autem valet: ut supra libr. v. cap. 4. sect. 5.

⁴⁵ Africi belli præjudicia.)

Infesta Pompejanis equestria prælia, quibus a Curione victi, fugatique erant, supra cap. 13. sect. 26.

labant, ut magno cum dolore infidelitatis suspicionem sustinere viderentur. Discedentem ex concione universi cohortantur, magno sit animo, ne dubitet prælium committere, et suam fidem, virtutemque experiri. Quo facto commutata omnium voluntate, et opinione, consensu summo constituit Curio, cum primum sit data potestas, prælio rem committere.

CAPUT XII.

Curio milites productos in acie collocat; idem facit Varus. Hostes ab equitatu Curionis fugantur. Rebilus Cæsaris Legatus Curionem ad insequendum hostem perterritum hortatur. Variana acies fugit. Fabius interficitur. Curio exercitum in castra, Varus in oppidum reducit.

Postero die productos loco eodem, quo superioribus diebus constiterat, in acie collocat. Ne Varus quidem Actius dubitat copias producere; sive sollicitandi milites, sive æquo loco dimicandi detur occasio, ne facultatem prætermittat. Erat vallis inter duas acies, ⁴⁶ ut supra demonstratum est, non ita magno, ac difficili, et arduo ³⁴ adscensu. Hanc uterque, si adversariorum copiarum transire conarentur, exspectabat, quo æquiore loco prælium committeret. Simul e sinistro cornu P. Actii equitatus omnis, et una levis armaturæ interjecti complures, cum se in vallem demitterent, cernebantur. Ad eos Curio equitatum, et duas Marrucinorum cohortes mittit, quorum primum impetum equites hostium non tulerunt, sed amissis equis, ad suos refugerunt; relictis ab iis, qui una procurrerant, levis armaturæ circumveniebantur, atque interficiebantur a nostris. Huc tota Vari conversa acies suos fugere, et concidi videbat. Tum Rebilus legatus Cæsaris, quem Curio secum ex Sicilia duxerat, quod magnum habere usum in re militari sciebat: "Perterritum, inquit, hostem vides, Curio. Quid dubitas uti temporis opportunitate?", Ille unum elocutus, ut memo-

⁴⁶ Ut supra demonstratum.) Cap. II. sect. 27.